

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЙ ДО СКЛАДУ УКРАЇНИ В 1918 р.

Передмова

Період Української національної революції початку XX століття не обділений увагою вітчизняних і зарубіжних дослідників. Але звертає на себе увагу той факт, що історики зосереджуються переважно на загальноукраїнських проблемах. Поза їх увагою залишається ряд важливих аспектів, пов'язаних з історією регіонів України цього періоду.

Розгортання дослідницької роботи з історії окремих регіонів є актуальним завданням сучасних вітчизняних вчених. Адже в історії України регіональний фактор виявив себе як надзвичайно важливий. За словами Олександра Оглоблина, Україна у XIX ст. увійшла як “конгломерат кількох історико-географічних територій” (регіонів), кожна з яких мала власну історичну долю [1.-С.47]. На основі цього конгломерату складався сучасний український національно-територіальний простір і формувалася модерна українська нація. .

Про необхідність глибокого, комплексного вивчення окремих регіонів України, процесу їх інтеграції в загальноукраїнське ціле вперше заговорили вчені українського зарубіжжя. О. Оглоблин ще у 1971 р. у цитованій вище статті ставив завдання вивчення “формування українського територіального масиву”, який він уявляв як “об’єднання всіх ...окремих теренів в одну й єдину національно-територіальну цілісність”. Він вважав це одним з найважливіших завдань історичної науки. Історик сприймав цей процес як суть, інтегрований результат української історії XIX–XX століття. Оглоблин виділяв у цьому процесі цілу низку складників, але не зводив його до їх арифметичної суми: “...Мова мовиться не про механічне сполучення..., зліплення окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загальноукраїнському казані. Ні, йдеться про процес органічного з’єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, соціального – в єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України” [1.-С.49].

Дозволимо собі доповнити думку О. Оглоблина судженням, що, на наш погляд, істотно уточняє запропоновану істориком схему: цей процес інтеграції залежав не лише від внутрішніх факторів, надзвичайно сильно впливали на нього зовнішньополітичні обставини, позиції сусідніх держав, міжнародного співтовариства в цілому. Адже, щоб на теренах “конгломерату кількох відмінних історико-географічних територій” (регіонів) склалася модерна Україна, потрібно прагнення до цього не лише самих українців, а й представників національних меншин – жителів цих регіонів. Необхідно також, щоб відбувалася зміна сприйняття міжнародним співтовариством цього конгломерату регіонів Російської держави як українського етно-територіального простору, необхідно, щоб у своїй політиці сусіди виходили з визнання цієї території Україною.

Одним з найбільших історичних регіонів України був і залишається Південь (Південна Україна). Довгий час він мав офіційну назву Новоросія, або Новоросійський край. Цим підкреслювався його органічний зв’язок з Великоросією, російським територіальним простором. Як зазначав О. Оглоблин, цей регіон “Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 р. вважала за органічну частину Російської держави” [1.-С.49]. Історики окреслюють Південний регіон землями, які до 1917 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської, Таврійської та, частково, Бессарабської губерній.

Південь, який з середніх віків тяжів до України, об’єктом масового заселення, притому, головним чином, українцями став у другій половині XVIII–XIX ст. Процес його інтеграції в єдиний національно-територіальний комплекс під назвою “Україна” зайняв багато десятиліть, причому кожен історичний період надавав йому специфічних рис. Своєрідним чином інтенсифікувався цей процес у роки Української революції. Власне, одним з найголовніших завдань революції було об’єднання історично розчленованих, роз’єднаних кордонами і

адміністративними межами етнічних українських земель і інтеграція їх в єдиному національно-державному організмі.

В ході революції Південь, як і інші регіони України, пережив глибоку внутрішню трансформацію. В цей період відбувалося його зближення з рештою української території, інтеграція в загальноукраїнський національно-територіальний комплекс. Хоча цей процес у ході революції не одержав свого логічного завершення – Південь не став частиною суверенної України, все ж зміст і результати цієї трансформації дають підставу розглядати її як важливу складову формування модерної української нації, а значить, і наближення до незалежності. Не викликає сумніву важливість наукового осмислення цього унікального історичного процесу. Однак в історичній літературі він майже не висвітлений. Радянська історіографія ретельно уникала подібних питань. Сучасні дослідники Української революції також не приділяють цим сюжетам належної уваги. Можна назвати лише декілька наукових статей, в яких історики аналізують перебіг подій у південноукраїнському регіоні в цей період, побічно торкаючись деяких питань цієї інтеграції [2; 3]. В той же час великою змістовністю виділяється низка опублікованих джерел. Серед них чільне місце посідають збірник документів “Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань”, опублікований у 1999 р., та “Спогади” П. Скоропадського і “Мої спомини про недавнє минуле” Д. Дорошенка [4; 5; 6].

У запропонованій статті робиться спроба висвітлити вплив міжнародних, факторів, зовнішньої політики Української Держави на формування українського “національно-територіальний масиву” і, зокрема, на інтеграцію південного (“Новоросійського”) регіону в цей масив за часів Гетьманату Скоропадського.

Як відомо, період Української Держави Скоропадського співпав з останнім етапом Першої світової війни. Ця війна спричинила розпад європейських імперій, радикальну зміну усталених кордонів і виникнення в результаті національних революцій цілої низки нових європейських держав. Міждержавні кордони, що сформувалися в результаті післявоєнного влаштування світу, у більшій мірі, ніж довоєнні, відповідали етнічній карті європейського континенту.

Загальноєвропейські процеси руйнації імперій і національних революцій охопили і царську Росію, відкривши перед її народами перспективу державотворення. В ході цих революцій прискорились процеси консолідації народів і формування на їх основі модерних націй. Ці нації прагнули стати господарями власної долі, голосно заявляючи про себе на міжнародній арені і вимагаючи справедливого, з їх точки зору, окреслення територіальних меж своєї суверенності. Ці реалії, безперечно, мали вплив й на Україну.

У такому широкому міжнародному контексті в рамках даної статті ставиться завдання простежити, як на завершальному етапі Першої світової війни ставилося і вирішувалося самою Україною і сусідніми з нею державами питання про національну ідентичність населення південноукраїнського регіону, яким бачився тоді державно-правовий статус цієї території. Вкрай важливо знати, чи у своїй практичній політиці вказані сусіди сприймали цей регіон як органічну частину України, чи продовжували вважати його частиною Росії – Новоросією або Південною Росією.

Висвітлення поставленого завдання варто почати з констатації того очевидного факту, що Південь України в 1918 р. опинився на перетині геополітичних інтересів сусідів України – радянської Росії, Румунії та Німеччини і її союзників, зокрема, Туреччини. Кожна з цих держав розглядала Південь через призму своїх інтересів і прагнула у тій чи іншій формі закріпитися тут. Кожна з них прагнула знайти для себе на Півдні опору в політичних і національних групах регіону, які активізувалися після Російської революції 1917 р. У цілому, на наш погляд, є підстави розглядати ці питання як фрагмент величезного комплексу міжнародних проблем, які постали в результаті Першої світової війни та викликаних нею і революцією 1917 р. поживавлення соціальних і національних рухів, що були закорінені ще в довоєнних реаліях.

Почнемо з **Південного Сходу України**, зокрема, Донбасу, територія якого була захоплена військами Центральної Ради та її союзників у квітні 1918 р. Цим самим був покладено край на Донецько-Криворізькій республіці, створеній більшовиками, головним чином, для нейтралізації тут українських впливів.

Згідно зі статтею шостою Брестського миру Україна визнавалася Російською Федерацією у межах 9 губерній (без Криму), у тому числі тих регіонів, які більшовики в 1917 р. відмовлялися визнавати українськими – Катеринославської (з Донбасом) і Харківської губерній. У відповідності з цією ж статтею уряд радянської Росії зобов'язувався вивести з території України свої війська, визнати Українську Народну Республіку та розпочати переговори з нею про підписання мирного договору і встановлення державних кордонів. Незважаючи на вимушений характер цього визнання і, як побачимо далі, небажання Росії виконувати його на практиці, воно мало важливий вплив на подальший хід подій: по суті, було започатковано ревізію більшовиками свого власного ставлення до Півдня як частини російського національно-територіального простору – Південної Росії, або Новоросії.

Перебіг українсько-російських переговорів 1918 р. одержав часткове висвітлення в “Історії України 1917-1923 рр. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р.” Д. Дорошенка і колективній монографії В. Боєчка, О. Ганжі і Б. Захарчука “Кордони України”. Важливе значення для дослідників має і збірник документів “Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р.”, в якому опубліковано протоколи і стенограми пленарних засідань [7; 2; 4]. В цих наукових розробках і публікаціях документів нас цікавитиме не сам хід переговорів, а те, як в них порушувалося і вирішувалося питання про національно-територіальну ідентичність Південної України.

Остаточне рішення за результатами переговорів було прийняте 11 травня, коли відбулася зустріч російських радянських представників з гетьманом і тимчасовим прем'єр-міністром М. Василенком, які прибули до Києва на запрошення української сторони. Місцем переговорів було визначено столицю України. Переговори розпочалися 23 травня 1918 р. у Києві. Російську делегацію представляли Х. Раковський та Д. Мануїльський, а українську – Генеральний суддя С. Шелухін [7.-С.113].

Якщо українська делегація поставилась до переговорів з усією відповідальністю, прагнучи визнання Росією незалежного статусу України в її етнографічних межах, то для російської сторони вони, як зазначалося вище, були вимушеним заходом, до якого їх зобов'язував Брестський мир. Радянська Росія не відмовилася від намірів повернути під свій контроль Україну, у тому числі південний регіон. Її опорою були більшовизовані та інші русифіковані групи місцевого населення, які тяжіли до відновлення традиційного становища Півдня як частини Російської держави. По суті, Південь вони продовжували розглядати як Новоросію.

Невдовзі після початку переговорів виявилось, що основним завданням радянських дипломатів було не встановлення добросусідських відносин з Україною, а тільки укладення перемир'я з нею для призупинення німецького наступу й підготовки бази для наступного контрнаступу на Україну, відновлення тут більшовицького режиму, коли для цього визріють необхідні умови. Ця позиція яскраво простежувалася в поведінці представників російської делегації вже з перших днів переговорів. Формально визнавши право українського народу на самовизначення і створення власної державності, в свої політиці більшовицький уряд РСФРР робив все, щоб створити умови для краху Української Держави і відновлення тут радянського режиму. Це не могло не позначитися на переговорах. Російська делегація всіляко затягувала їх, сподіваючись, що подальший хід подій, зокрема, європейська революція, в реальності якої більшовики були твердо переконані, зробить переговори непотрібними. Д. Дорошенко в своїй монографії, посилаючись на львівський часопис “Діло”, зазначає, що більшовики з самого початку переговорів не ставили собі завдання довести їх до логічного завершення. Як доказ він наводить текст інструкції, яку надіслав В. Ленін Х. Раковському. У ній, зокрема, зазначалося, що “більшовики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Брестському

договорі. Однак переговори не треба трактувати поважно, бо все те проходить і минає” [7.-С.121]. У повному зібранні творів В.І. Леніна ця інструкція не опублікована.

Для виконання такої інструкції підбиралися відповідні виконавці. Зовсім не випадково радянська делегація, очолювана відомими більшовиками Х. Раковським і З. Мануїльським, мала у своєму складі лише принципових противників незалежності України, притому, різних політичних напрямків – кадетів, російських соціалістів і навіть монархістів. З більшовиками їх об’єднувало одне: всі вони продовжували стояти на позиціях відновлення “єдиної і неділимої” Росії.

Ситуація на переговорах ускладнювалася непевною позицією Німеччини щодо українських вимог. За оцінкою історика Д. Дорошенка, окупаційний режим виконував роль стабілізуючого чинника, підтримуючи встановлений державний лад і перешкоджаючи здійсненню великодержавних планів більшовиків щодо України. Це судження цілком справедливе, але воно стосується переважно внутрішньополітичного становища. Що ж до переговорів з радянською Росією, то тут окупаційне командування підтримувало Україну далеко не завжди. Як зазначив у одній з своїх статей, написаних вже в еміграції, голова української делегації С. Шелухін, неофіційно німці постійно втручалися в хід переговорів, притому, як правило, не на користь України [8.-С.23].

Позиція німецької сторони диктувалася її державними інтересами і змінювалася в залежності від політичних обставин. Як зазначає Тарас Заруда, на початку 1918 р., коли більшовики досить міцно тримали владу в Росії, Німеччина підтримувала Україну і йшла на військовий тиск щодо радянської Росії. Проте по мірі зростання антирадянського опору в Росії німецький уряд, побоюючись краху більшовизму і відновлення протинімецького Східного фронту, послаблював свій тиск на РСФРР. Це відразу позначалося на радянсько-українських переговорах [9.-Ч.10-12].

Вже на початку мирної конференції Х. Раковський піддав сумніву сам факт існування незалежної Української Держави, підкресливши, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання про її міжнародну правосуб’єктність. 31 травня під час обговорення тексту протоколу про визнання повноважень сторін Х. Раковський заявив, що Україна не може вважатися самостійною державою доти, “...поки ми не винесемо наше визнання того, що та частина, яка відійшла від Росії – Україна є самостійною державою” [4.-С.89]. По суті, на цій позиції стояла російська делегація до кінця переговорів. На передостанньому засіданні мирної конференції 26 вересня 1918 р. Х. Раковський вкотре повторив: “Я считаю, что потому, что образование Украинской Державы возможно только тогда, когда государство, которое владело раньше территорией, даст свое согласие” [4.-С.247]. Цими заявами явно ігнорувалися умови Брестського миру, підписані представниками РФСРР, які трактували УНР як уже сформовану суверенну державу.

Але ті питання, у вирішенні яких російська делегація була зацікавлена, свого логічного завершення доходили швидко. Так було з договором про перемир’я, до обговорення тексту якого сторони приступили наприкінці травня.

Після проведеної комісіями роботи та детального обговорення і узгодження кожного пункту умов перемир’я на закритому пленарному засіданні 12 червня 1918 р. було укладено прелімінарний мирний договір. У першій статті зазначалося, що “бойові операції припиняються по всьому фронту на весь час ведення мирних переговорів між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Советською Республікою” [4.-С.299]. Це означало, що радянська делегація (хоча й тимчасово, на час переговорів) визнала юрисдикцію Української Держави над усім Півднем України, у т.ч. Донбасом.

Лише після цього, 14 червня сторони перейшли до обговорення питання про кордони. Фактично всі наступні пленарні засідання мирної конференції зводились до гострих дискусій навколо нього.

Обговорення територіальних проблем розпочалося з викладу обома сторонами принципів, які, на їх думку, повинні бути покладені в основу при визначенні кордонів. Українська делегація обстоювала етнографічний принцип з урахуванням в деяких спірних

випадках політичних, географічних і економічних аспектів. 25 травня на переговорах С. Шелухін зазначив: “...По тим принципам, по яким ми будемо нашу Державу, це принципи етнографічно-територіальні, етнічно-територіальні... Межі наші одміряються як аршином, – статистикою, починаючи з перепису 1897 р. і кінчаючи земською статистикою” [4.-С.79]. Що ж стосується радянської сторони, то вона вважала, що така позиція ігнорує принцип самовизначення, і зажадала, щоб питання встановлення кордонів вирішувалось згідно з волею населення, якою, як показувала тодішня практика, більшовики відверто маніпулювали, вміло використовуючи демагогічні прийоми і відкрите насильство.

Дискусії тривали протягом двох засідань, до 22 червня. Доводячи абсурдність точки зору Х. Раковського, С. Шелухін послався на приклад Півдня України: “Візьміть хоч би Херсонську губернію. Там є села молдаванські, є армянські, є гречеські, є українські, є великоруські. Воля народу така: одне село скаже – я до Великоросії, друге – я до Румунії, третє – я до Арменії і т. д. Невже їх так і поприлучати? ... Не треба мішати понять про політичне буття з буттям громадським і частним”. Інший приклад, яким спростовував позицію Раковського голова української делегації, стосувався Одеси: “Вона (Одеса. – Г.Т.) претендує на те, щоби їй існувати окремо. А спитайте Ви український народ, чи схоче він оддати Одесі море. Що, може море належить Одесі чи українському народові. Чи може Одеса заявить претензію і на українську землю. Чи можна жертвувати інтересами 40-мільйонного народу ради інтересів якоїсь частинки невеликої, яка схотіла би пожитися коштами всього народу” [4.-С.170-171]. У відповідь Х. Раковський цілком серйозно заявив: “Почему... не дать Одессе устраиваться, как она хочет, пожелает ли она советскую власть, пожелает ли республику, монархию, пусть так и делает, а что там имеются украинцы, не может служить препятствием, если исходит из этого принципа народного волеизъявления, то можно удовлетворить все интересы...” [4.-С.176]. Відповідь С. Шелухіна: “От Ви сказали про Одессу. Разуміється, Одеса може бути [не тільки] вільним городом, а окремих государством, щоб володіти Чорним морем і відмежувати від його цілу Україну. Ви самі кажете: земля народові. А море кому? Одесі чи народові? Є питання, яких не можна рішити анкетой у якоїсь частини народу” [4.-С.180].

З усього було видно, що делегати РФСРР приїхали у Київ із старим більшовицьким багажем, яким вони користувалися, коли декілька місяців перед цим створили на Півдні конгломерат радянських республік, що входили до РФСРР і підпорядковувалися безпосередньо Москві. З іншого боку, українці, враховуючи цей гіркий для себе досвід, стояли на своєму.

Врешті-решт, після гострих дебатів 22 червня було прийняте рішення, яке засвідчило перемогу точки зору української сторони. Обидві делегації заявили, що “при визначенні кордонів будуть однаково зважати на політичні, економічні та інші інтереси народів як цілого і ґрунтуватимуться на етнографічному принципі, виходячи з нього, погоджуються встановити державні межі мировим договором: але в поодиноких, зазначених в тім договорі спірних місцевостях, ...обидві сторони погоджуються звернутися до організованого і вільного запитання людності для остаточного установаження меж у цих місцевостях” [4.-С.51]. Однак з ухваленням спільної декларації вирішення питання про державні кордони далі не просунулось. Пленарні засідання мирної конференції були припинені на місяць. Протягом цього часу робота тривала тільки в комісіях.

Російська сторона не підтримала лінію кордону, запропоновану українськими делегатами, яка ґрунтувалась на зазначених вище домовленостях. Великі суперечки точилися навколо всіх ділянок російсько-українського кордону, зокрема, Донбасу та ряду інших територій південного сходу України.

За представленим радянською делегацією проектом кордон мав пройти значно західніше етнографічної української межі. В деяких місцях ця різниця доходила до 125-200 верст. Згідно з цим проектом у складі Росії залишалися не лише населені українцями землі Курщини, Вороніжчини, а й мали відійти від України значні території на Чернігівщині, Харківщині та Катеринославщині. Зокрема, на Катеринославщині кордон мав проходити по лінії: Вовчанськ – ст. Тополя – по межі Куп’янського повіту до Нижньої Серебрянки, потім по річці Айдар до Старобельська, звідси на Ново-Айдар – Калинівські хутори (біля Бахмута) – Государів Байрак –

ст. Ясинувата, далі – по річці Кальміус до Маріуполя [4.-С.309]. За цим проектом від України відрізувалися економічно важливі території басейну, де містилися близько 85% покладів вугілля і весь антрацит. Отже, проведення кордону за російським проектом позбавляло Україну частини її території і майже всієї паливної бази.

Голова української делегації С. Шелухін зазначав, що українська сторона у визначенні державних кордонів у межах Донбасу виходила з економічних потреб не лише України, а і Росії. Проведення кордону за українським проектом не руйнувало тісного зв'язку між комплексом металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, що забезпечували 15% видобутку вугілля і 30% антрациту, що, на думку української сторони, становило для неї необхідну кількість. Однак російську сторону це не задовольнило. В інтерв'ю кореспондентові “Известий ВЦИК” Д. Мануйльський так пояснив причину гострих дебатів навколо Донецького басейну: “Виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу” [10; 2.-С.25].

Зрозуміло, що російська сторона керувалася не інтересами населення Донбасу, а власними великодержавними претензіями, спрямованими на зруйнування територіальної та економічної цілісності Української Держави. Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, прийняття російської пропозиції загрожувало економічною катастрофою.

Гострі дискусії точилися і поза пленарними засіданнями, в політичній комісії. Українська сторона для обґрунтування своєї позиції була змушена звернутися до історії.

11 липня 1918 р. на спільних засіданнях політичної комісії були заслухані доповіді провідних українських експертів, у тому числі і професора Д. Багалія. Він присвятив свою доповідь аналізу українського характеру південноукраїнських земель. Звертаючись до представників російської делегації, Д. Багалій заявив: “Ось основний висновок, до якого прийшли ми, історики, однаково українські і російські – весь так званий Новоросійський край це єсть старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями. Такий приклад, як Слов'яно-Сербський повіт, є ніщо інше як місцевість, заселена чужим елементом – сербським за часів Єлизавети Петрівни: і треба сказати, що цей елемент цілком українізувався, його нема зовсім, вони всі обернулися в українців. ...Нарешті пара слів про Харків. Не тільки Харків, але й всі інші міста сучасної Харківської губернії, всі слободи, всі хутори – результат і продукт української колонізації...” [7.-С.118].

Однак представники російської делегації стояли на своєму. Висловлюючи незгоду з українським проектом, вони зазначали, що він у багатьох пунктах є експансивним щодо Росії. Зокрема, Х. Раковський, аналізуючи українські пропозиції, наголошував на відсутності принципів волевиявлення населення, вбачаючи в пріоритеті етнічного чинника “елемент захвата”.

Спростовуючи заяви російських представників про “українську експансію”, представник України О. Шульгін зазначив, що “з суто економічних, з суто природних умов Україна не має експансії на північ, тому що інтереси її на північ не тягнуть, інтереси її можуть вести тільки до того, щоб захистити себе”. Разом з тим він звинуватив більшовицьку Росію в продовженні імперіалістичної політики Російської імперії: “Почасти в силу економічних причин, почасти в силу історичної звички володарювати над простором від північного океану до Чорного моря, таке прагнення могло зберегтися з боку російської держави, бо це стара традиція, яка напевно буде знов пробуджуватись, і вона виявляється навіть зараз у більшовицької Росії” [4.-С.16].

Іншим аргументом російської делегації було те, що вся російська промисловість, на її думку, була створена виключно працею великоруських робітників центральних губерній [2.-С.25] і що при визначенні українсько-російського кордону в межах Донецького басейну треба виходити з демографічного процентного співвідношення українців і росіян, що працюють у цьому регіоні [4.-С.15]. На переконання радянської сторони, це співвідношення було на користь росіян. На 10-у засіданні мирних переговорів, яке відбулося 24 серпня, Х. Раковський заявив, що після перепису 1897 р. велика еміграційна хвиля з Росії збільшила відсоток росіян на “донецькій території” і що “мы можем со спокойной совестью сказать..., там большинство населения великорусское” [4.-С.220].

Це твердження не відповідає дійсності. За даними Всеросійського перепису населення, проведеного у 1897 р., у Бахмутському та Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії українці були найчисленнішою етнічною групою і становили більше половини всього населення. Так, у Бахмутському повіті вони складали 58,2%, а у Слов'яносербському – 50,4% населення повіту [Підраховано за: 11.-С.228]. Через 20 років, у 1918 р. їх було, принаймні, не менше. В передвоєнні роки міграція українських селян в південноукраїнські промислові центри посилювалася. В період Столипінської реформи ринок робочої сили для гірничозаводської промисловості розширився, головним чином, саме за рахунок українських губерній. Хоча узагальнюючих даних, які б характеризували цей процес, немає, окремі факти свідчать про це досить переконливо [12.-С.29-31].

Не спромігшись досягти успіхів безпосередньо на переговорах, російська сторона намагалася використати складне міжнародне і внутрішнє становище Німеччини для тиску на український уряд. У кінці липня 1918 р. член російської фінансово-політичної комісії в Берліні Ю. Ларін дав інтерв'ю, в якому обумовив виконання економічних зобов'язань Росією за Брестським договором “відмовою з боку Німеччини в підтримці всіляких домагань уряду П. Скоропадського на чотири північні повіти Чернігівської, Курської, Воронежської губерній, Донську область та Крим, на певну частину Катеринославської та Харківської губерній”, а також “неперешкоджанням федеративного зближення Росії з Україною” [2.-С.26].

У результаті деструктивної позиції радянської делегації згоди у визначенні кордонів сторони не дійшли. Було зрозуміло, що російська радянська делегація відверто саботувала переговори. В цій ситуації українська сторона пішла на контакти з Всевеликим військом Донським, яке контролювало Донську область і не визнавало радянську владу. На початку серпня 1918 р. Україна і Дон взаємно визнали себе суверенними і незалежними державами (Всевелике військо Донське оголошувалося незалежним до відновлення Російської держави) і підписали тимчасову угоду про встановлення кордонів за адміністративними межами Воронежської, Харківської, Катеринославської губерній і Донської області. Українське населення, яке залишалося в межах Війська Донського, наділялося політичними правами і правами щодо розвитку своєї мови, школи й культури. За Україною визнавалися землі на схід від Маріуполя у межах, необхідних для “забезпечення єдності адміністративно-господарського управління містом і портом з їхніми околицями”.

Радянська сторона протестувала проти контактів українського уряду з Доном, але Україна залишила протести без уваги.

На початку жовтня 1918 р. українська делегація запропонувала повернутися до вирішення питання про встановлення українсько-російських кордонів у дещо зміненому варіанті. Українська сторона відмовлялась від претензій на ряд територій на Півночі, включаючи населену українцями частину Курщини та Орловщини. Що ж стосується південно-східних територій, у т.ч. Донбасу, то в цьому питанні Україна стояла на своєму. У ноті української делегації від 3 жовтня 1918 р., висловлювалось сподівання, що російська делегація врахує інтереси Української Держави та визнає запропоновані українською стороною кордони. Однак російська делегація остаточної відповіді не дала і посилаючись на необхідність отримання інструкцій з Москви, попросила на деякий час перервати мирні переговори. Фактично відтоді їх було припинено остаточно.

Міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко зазначав, що “неможливі вимоги ставилися Українській Делегації Російською Делегацією з очевидним наміром затягти переговори і установа меж, щоб таким способом діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу”. Ще на початку роботи мирної конференції С. Шелухін також піддавав сумніву бажання більшовицького уряду укласти мир з Україною [4.-С.23].

Таким чином, українсько-російські договори 1918 р. не закінчилися підписанням мирного договору і встановленням кордону між двома державами. Дипломатія, як відомо, мистецтво можливого. Українська сторона не мала за собою сил, здатних примусити більшовиків погодитися на мир. Німецький уряд не став відкрито і недвозначно на бік України.

Д. Дорошенко, перебуваючи на посту Міністра закордонних справ, у листі до В. Липинського від 23 липня 1918 р. писав, що політика німців хиталася між українською та російською орієнтаціями. І через те український уряд не міг дійти порозуміння з більшовиками у справі кордонів [13.-С.5].

Однак назвати їх абсолютно безрезультатними немає підстав. Населення України, у тому числі жителі південноукраїнського регіону, стали свідками гострої дискусії між представниками РФСРР і Української Держави з приводу державної належності Півдня України, колишньої Новоросії. Прості і переконливі аргументи української делегації, які ґрунтувалися на етнографічному факторі і розумінні того, що цей регіон органічно пов'язаний з Україною і більшість його населення була представлена саме українцями, численні виступи експертів, про які писали газети, ставали відомими широкій громадськості – як українцям, так і росіянам, євреям, етнічним німцям, представникам інших народностей регіону. Вони спричиняли певні зрушення в їх свідомості, сприяли подоланню міфів і стереотипів імперського минулого. Зокрема, все більше жителів Півдня переставали сприймати свій край частиною російського етнотериторіального масиву – Новоросією і приходили до висновку, що це, хоч і своєрідна, але все-таки невід'ємна частина української території.

За лаштунками подій відбувалася і певна еволюція поглядів радянського керівництва Росії щодо України, зокрема, її Півдня. На жаль, у нашому розпорядженні немає конкретних фактів, які б підтвердили цю гіпотезу. Напевне, пошуки слід продовжити. Але вже сьогодні є підстави стверджувати, що подальші події можуть служити непрямим підтвердженням нашої гіпотези. Коли на початку 1919 р. в Україні було відновлено більшовицький режим, Південь було включено до складу Української СРР. Були відкинута пропозиції деяких більшовиків відновити тут Донецько-Криворізьку Республіку та інші радянські утворення, безпосередньо підпорядковані Москві. Розмах національно-визвольного руху в регіоні схилив більшовицьке керівництво до висновку, що Україну слід сприймати в її етнографічних межах, принаймні, в тих, що були визначені в III Універсалі Центральної Ради. Як відомо, Катеринославська, Херсонська і Таврійська (без Криму) губернії цим документом були оголошені невід'ємною частиною Української Народної Республіки.

Бессарабія

Другим сектором Півдня, де стикалися інтереси України з сусідами, була **Бессарабія**. Центральна Рада своїм III Універсалом не включила Бессарабську губернію до складу УНР. Підстави для включення були, адже на її території здавна, крім молдаван, проживали українці (найбільше на півдні і півночі краю) і представники інших національностей. Але вважалося, що доля населених українцями територій буде визначена в результаті вільного волевиявлення населення. Після Лютневої революції в Бессарабії розгорнувся національно-визвольний рух, який привів у грудні 1917 р. до проголошення молдавською Крайовою Радою – органом парламентського типу під назвою “Сфатул Церій” Бессарабії Молдавською Народною Республікою. Центральна Рада вітала утворення МНР хоча і пам'ятала про Придунайські землі, Лівобережжя Дністра і Хотинщину – землі Бессарабії, що етнографічно тяжіли до України. Керівництво УНР та МНР вирішили відкласти розв'язання питання про територіальні претензії до Установчих зборів.

Ситуація різко змінилася після того, як у січні 1918 р. на Півдні з'явилися радянські війська і перед Бессарабією постала перспектива більшовизації. Прагнучи запобігти їй, “Сфатул Церій” більшістю голосів прийняв рішення запросити румунську армію для забезпечення порядку в Бессарабії. Румунія, що давно претендувала на землі Бессарабії, 14 січня 1918 р. охоче скористалася “запрошенням” “Сфатул Церій”. На думку деяких дослідників, такі дії молдавських політиків були розраховані також на блокування претензій УНР щодо Придністров'я і Хотинщини [2.-С.36]. Окупація Бессарабії відбулася з мовчазної згоди Німеччини. У відповідь на це голова Ради Народних Міністрів УНР і міністр закордонних справ В. Голубович надіслав ноту протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії.

Наприкінці січня 1918 р. контроль над південно-західною Україною потрапив до більшовиків. Війська Муравйова підходили до Бессарабії. Більшовики на чолі з Леніним ставилися до цієї колишньої губернії Росії як до своєї далекої провінції і засудили політику Румунії щодо цього регіону. 24 січня 1918 р. радянська Росія перервала дипломатичні відносини з Румунією. 24 січня 1918 р. Раднаком РСФРР створив “верховну автономну колегію РНК з російсько-румунських справ” на чолі з Х. Раковським. Більшовицьке керівництво планувало військову операцію силами об’єднаних військ М. Муравйова і VIII армії проти Румунії. В. Ленін у телеграмі від 14 лютого 1918 р. до головнокомандуючого південною групою військ М. Муравйова писав: “Дійте якнайенергійніше на Румунському фронті, погодивши дії з Раковським та його комісією” [14.-С.41].

Румунський уряд, побоюючись подальшого наступу Муравйова, а також враховуючи нестабільну ситуацію в Бессарабії, вирішив піти на підписання угоди з більшовиками. 9 березня 1918 р. було підписано мирний договір між радянською Росією та Румунією, в якому наголошувалося, що Румунія виведе свої війська з Бессарабії протягом двох місяців [2.-С.41]. Паралельно румунська сторона проводила переговори з урядами Німеччини та Австро-Угорщини й 9 березня уклала з цими країнами прелімінарний мир.

Після появи на території України австро-німецьких військ та негласної підтримки Центральними державами позиції Румунії щодо Бессарабії румунський уряд відмовився від виконання угоди з більшовиками. Становище Румунії ускладнилося після того, як Центральна Рада, яка повернулася на початку березня 1918 р. до Києва, знову заявила про своє право на українські території Бессарабії. В його обґрунтування вона поклала історичні факти і етнографічний принцип. 15 березня 1918 р. М. Грушевський у промові перед членами Центральної Ради заявив, що “з української сторони ніхто не має претензії на ті частини Бессарабії, в яких більшість становить молдаванська людність... Мова може йти тільки про ті території, в яких молдавська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бессарабії й полудневу” [15.-С.206].

Однак демарші української сторони не вплинули на прорумунськи налаштовану більшість “Сфатул Церій”. Під час голосування з питання про приєднання Бессарабії до Румунії на початку квітня 1918 р. за приєднання проголосувало 86, утрималося – 36, проти – 3 особи. Представники української, німецької та болгарської національних меншин, об’єднані в окремі фракції, відмовилися голосувати, зазначивши, що їх “не уповноважили вирішувати такі важливі питання і що таке питання може вирішити тільки референдум” [16].

Повідомлення про проголошення акта “умовної злуки” Бессарабії з королівською Румунією у Києві було зустрінуте негативно. 13 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради анексія Бессарабії Румунією була засуджена і прийнята заява, в якій ставилася вимога “Здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бессарабії, які виявили або вільно виявлять свою волю прилучитись до Української Народної Республіки” [15.-С.273]. Отже Центральна Рада не втрачала надій на можливість перегляду бессарабського питання й перерозподілу території Бессарабії між УНР і Румунією за “етнографічною ознакою”. Але відповідь Румунії від 20 квітня розвіювала ці надії. У ній, зокрема, зазначалося: “...Румунський уряд не знає жодної частини Бессарабії, де б населення вважало себе за українців і висловило бажання належати до України. Та якби частина населення й уважала себе за українців, то це ще ніякий доказ, що воно дійсно є українським” [7.-С.201]. Ця відверта фальсифікація свідчила, що румунська сторона не має ніяких намірів вести конструктивний діалог з УНР і йти назустріч побажанням українцям Бессарабії.

Уряд П. Скоропадського з перших днів свого існування також намагався вирішити “бессарабське питання”. 11 травня 1918 р. було видано наказ “Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії”, яким призупинявся вивіз товарів в Румунію та Бессарабію до вирішення питання про долю Бессарабії та правомочність її приєднання до Румунії.

5 червня 1918 р. українська сторона надіслала ноту до Румунії, у якій зазначалося: “...Рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бессарабію і заявляючи про свої права на цю область, Правительство Української Держави не думає одначе робити актів якого б ні було

насилля у відношенні до прав Бессарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення. ...Цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратегічного і економічного мотивів Правительство Української Держави повинно настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, на що Україна має всі права й чого бажає величезна більшість населення Бессарабії” [6.-С.297]. 14 червня у виступі на пленарному засіданні мирної українсько-радянської конференції С. Шелухін потрактував позицію України: “...Український народ, поставивши своїм принципом етнічні основи розмежування, сказав, що йому можуть належати Хотинський, Аккерманський і часть Ізмаїльського повіту, та й тільки, ані трішечки не сягав на те, що не українське, де нема українського народу” [4.-С.171].

19 червня 1918 р. надійшла нота-відповідь королівського уряду, в якій обґрунтовувалася правомірність приєднання Бессарабії до Румунії, з’ясовувалася етнографічна ідентичність її населення з населенням Румунії [7.-С.206]. Таким чином, ситуація зайшла у безвихідь.

Не зумівши досягти дипломатичним шляхом згоди румунської сторони на перегляд бессарабського питання, уряд П. Скоропадського перейшов до економічних санкцій. Однак “митна війна”, оголошена Румунії, тривала недовго. На початку вересня до Києва прибула румунська місія, що мала на меті заключити з Україною торговельну угоду. Питання про Бессарабію було вирішено перенести на майбутнє і зробити його частиною післявоєнного влаштування кордонів. Взаємовигідний договір між Українською Державою і Румунією підписали 26 жовтня [6.-С.299-300]. Однак втілити у життя його не вдалося, бо перестала існувати Українська Держава. 10 грудня 1918 р. румунський король ліквідував “Сфатул Церій”, а Бессарабію оголосив провінцією Румунії.

Таким чином, і на Південному Сході, в Донбасі, і на Південному Заході, в Бессарабії, сусідні держави не визнавали український характер регіону. Але розглядати в одній площині українсько-румунські та українсько-російські відносини в 1918 р. немає підстав. Радянська Росія, по суті, відмовлялася визнати незалежність України і претендувала на всю її територію, тоді як Румунія сприймала Українську Державу як цілком незалежну і обмежувала свої претензії Бессарабією.

Німецькомовна національна меншина

Ситуація на Півдні України в 1918 р. визначалася не лише деструктивною позицією радянської Росії на переговорах з Україною і анексією Румунією Бессарабії. Вона ускладнювалася позицією національних меншин, які після Російської революції прокинулися до активного політичного життя. Поява в Україні військ Четверного союзу активізувала визвольний рух деяких з цих меншин, зокрема, місцевої **німецькомовної групи і кримських татар**, породжуючи в їх середовищі проекти створення на Півдні власних національно-державних утворень. В результаті, над Півднем нависла загроза розчленування, анексії українських земель, “балканізації” регіону.

Німецький рух в Україні в 1917-1918 рр. був представлений двома напрямками. Прибічники першого напрямку, що лояльно ставилися до Центральної Ради та адміністрації Гетьмана П. Скоропадського, добивалися національно-культурної автономії в межах України. Діячі другого напрямку на чолі з пастором Вінклером спрямовували свою енергію на пошук інших, більш радикальних варіантів організації свого життя.

На початку березня 1918 р. у Пришибі (Олександрівський повіт на Катеринославщині) та на початку квітня 1918 р. в Одесі відбулися з’їзди німців-колоністів регіону, на яких розглядалися питання майбутнього розвитку німецької етнічної групи. З’їзд в Одесі зібрав 700 делегатів з Херсонської та Бессарабської губерній, а з’їзд у Пришибі – 700 делегатів з Таврійської, Катеринославської, Харківської, Воронезької губерній та Облесті війська Донського. З аналогічним порядком денним було проведено конференцію німців Кримського півострова. У спільній резолюції, ухваленій в результаті роботи з’їздів в Одесі і Пришибу, наполягалось на отриманні німецького підданства та побудові за участю колоністів в Південній Україні на землях *“Таврійської губернії та Криму* державного утворення, яке

підпорядковувалось би Німецькій імперії й було б форпостом й чатовим Німеччини” [Цит. за: 17.-С.124].

Цим питанням присвятив низку статей історик з Геттінгена (ФРН) Альфред Айсфельд [18; 19]. Як зазначає А. Айсфельд, пастор Вінклер – представник колоній Півдня при Головному комітеті в Петербурзі, ще у кінці лютого 1918 р. розробив план створення колонії Крим-Таврія, до складу якої повинні були увійти населені пункти Криму, Ізмаїльського, Аккерманського та Бендерського повітів, на території яких у той час перебували румунські війська, а також Одеського, Тираспільського та південної частини Анан’ївського повітів Херсонської губернії, де перебували австро-угорські війська [18.-С.130].

Пастору Вінклеру вдалося отримати підтримку свого плану створення колонії Крим-Таврія під заступництвом Німеччини також на конгресі делегатів Криму та конгресі делегатів Таврійської, Харківської, Катеринославської губерній та Області війська Донського, що працював у Пришибі у травні 1918 р. На цих конгресах були прийняті постанови аналогічні постанові квітневого з’їзду в Одесі [19.-С.237].

Діяльність конгресів засвідчила, що агітація, яку розгорнув пастор Вінклер серед українських німців, мала успіх. Німецькі колоністи вважали включення районів їх компактного розселення до Германського рейху за вирішеною справою й навіть відмовилися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді Гетьмана [17.-С.124]. Своє майбутнє вони пов’язували або з реєміграцією до своєї історичної батьківщини, або зі створенням німецького протекторату. Німецький посланець у Києві зазначав: “внаслідок агітації Вінклера у багатьох колоністів склалося враження, що заселені ними регіони України та Криму вже скоро будуть приєднані до Германського Рейху” [19.-С.237].

Вінклер ознайомив зі своїм планом верховне командування Німеччини і сподівався на позитивне вирішення питання. Генерал Гренер, ключова постать німецького командування в Україні, 26 березня 1918 р. занотував у своєму щоденнику враження від спілкування з носіями ідеї утворення німецької колонії на Півдні: “Вчора у мене були його ексценція фон Ліндеквіст... та пастор Вінклер, голова довірчої ради німецьких колоністів Причорномор’я. Вони збираються розгорнути серед німецьких колоністів у Південній Росії пропаганду на користь побудови у Причорномор’ї та у Криму (там за підтримки татар) німецького державного утворення, яке б перебувало під захистом Імперії. До його складу мали б увійти також Херсон та, можливо, Одеса” [Цит. за: 17.-С.124-125].

Одеський ЦК Союзу німецьких колоністів в Україні підготував інший проект вирішення цього питання. Концепція Одеського ЦК відрізнялась від планів Вінклера тим, що мова йшла не про створення німецького анклаву на території України – Крим-Таврії, а про автономію в місцях компактного проживання німців у складі української держави.

Обидві концепції мали своїх прихильників та противників як серед керівництва Німеччини, так і місцевих німців-колоністів.

Спроби вирішити це питання продовжувалися і після приходу до влади П. Скоропадського. В кінці травня 1918 р. делегація на чолі з Вінклером прибула до Берліна з метою просунути справу про утворення колонії Крим-Таврія. У Берліні відбулася зустріч причорноморських та поволзьких німців, яких представляв пастор Шлойнінг. Однак порозуміння між ними навколо питання про подальші спільні дії не відбулося [18.-С.238].

Цей проект зустрічав неоднозначні оцінки серед німецьких урядовців та військових. Наведемо декілька висловлювань з цього питання. Генерал Гренер, про якого йшлося вище, обережно поставився до проекту Вінклера. 23 травня 1918 р. він записав у своєму щоденнику: “Чи маємо ми заснувати на Чорноморському узбережжі – у Криму та у частині Таврії – свого роду німецьку колонію, є питанням дуже сумнівним. Зовнішньополітичне відомство цього не бажає, Верховне головнокомандування, як здається, ще вагається. ...Але в цій справі задіяні потужні сили, які наполягають на створенні у Південній Росії для німецьких колоністів у певній мірі залежної від Німеччини колонії. Крим за всіма природними, історичними та господарчими ознаками належить до України” [20.-С.380; 17.-С.125].

Німецький посол у Києві фон Мумм також дуже критично поставився до перспективи створення в Криму німецького протекторату, бо такий крок підірвав би довіру Гетьмана до Німеччини. У червні 1918 р. він наполягав на тому, щоб Берлін припинив підтримувати рух колоністів на Півдні України. Позиція посла знайшла підтримку як в міністерстві іноземних справ, так і в міністерстві внутрішніх справ Німеччини.

Однак серед керівництва Німеччини були і ті, хто дотримувався протилежної точки зору. Армійське командування на чолі з генералом Людендорфом не збиралося відмовлятися від ідеї створення у Криму державного осередку німецьких колоністів. Людендорф розглядав її реалізацію як стратегічно важливий захід на випадок, якщо б Україна в майбутньому пішла на союз з Росією. Нове утворення німецьких колоністів стало б стратегічною протипагою українсько-російському союзові. Доцільність такого кроку доводилася також несприятливою для Німеччини перспективою приєднання Криму до України – адже саме таку мету ставила перед собою дипломатія Української Держави.

Ця ідея знайшла відображення у меморандумі німецького верховного головнокомандування до рейхсканцлера від 5 травня 1918 р. У документі містилися конкретні пропозиції щодо майбутнього німецьких колоністів в Україні. Пропонувалося об'єднати Таврію та Крим у незалежну державу та “прилучити цю державу до України й забезпечити між ними зв'язок, який існує між Баварією та Прусією”; переселити в цю державу німців, що проживали у південній Росії (включно з Бессарабією та Кавказом); забезпечити в цій державі економічні пільги для Німецької імперії й право на використання Севастополя як бази німецьких ВМС у Чорному морі” [17.-С.126].

Втім, розв'язання проблеми колоністів шляхом побудови державного утворення для етнічних німців на Півдні України не знайшло підтримки серед вищого державного керівництва Німеччини. Підсумки цілої низки нарад між відповідними урядовими інстанціями та армійським командуванням були підбиті на заснованій при кайзері Раді 2 липня 1918 р. План Вінклера було відхилено. Не отримали колоністи і німецького громадянства.

Історики вказують, що кайзерівське керівництво у цілому вірно прорахувало, яку небезпеку для Німеччини несе цей проект. Зокрема, німецькі верхи боялися, що утворення тут державного анклаву, зорієнтованого на Німеччину, спровокує протистояння з Австро-Угорщиною (адже Південна Україна була визнана її зоною впливу). Але, напевне, в Берліні добре розуміли також, що цей проект, без усякого сумніву, викличе вибух антинімецьких настроїв в середовищі місцевого українського населення. Побоювалися також, що у міжнародному плані спроба утворення німецької держави в регіоні може підштовхнути Україну до союзу з Росією. Генерал Гренер у своєму щоденнику так оцінював можливі наслідки реалізації проекту створення німецького державного анклаву на Півдні: “В такому випадку у стосунках між Німеччиною та Австро-Угорщиною дійшло б до боротьби *a-la* 1866 рік. Окрім того, Україна повинна отримати Одесу й виходи до Чорного моря, інакше її знову підштовхнуть в обійми Великої Росії...” [Цит. за: 17.-С.125]. Інакше кажучи, німецьке керівництво змушене було враховувати український етнічний характер Півдня.

Кримськотатарський рух і проблема Криму

Питання державної належності Криму з весни 1918 р. також перетворилося на одну з ключових проблем української зовнішньої політики.

Кримський півострів був багатонаціональним. Дані про національний склад його населення станом на 1918 р. навів керівник оперативного відділу гетьманського Генерального штабу полковник Є. Мишковський. Із загальної кількості 771 тис. мешканців Криму кримських татар налічувалося 294,3 тис. (38,2%), росіян – 180,8 тис. (23,3%), українців – 64,4 тис. (8,4%), німців – 56,8 тис. (7,4 %), решта – греки, вірмени, болгар, євреї, вірмени та ін. [3.-С.80].

Україна зіткнулася тут із складним переплетінням впливів і інтересів сусідніх держав. Українська етнічна меншина Криму прагнула приєднання до Української держави. Про німецьку меншину мова йшла вище. Автохтонне населення півострова – кримські татари, які становили відносно більшість жителів – прагнули до національного самовизначення, причому

еволюціонували від вимог національно-культурної автономії до спроб побудови незалежної держави.

Цьому до певної міри сприяла опосередкована відмова Української Центральної Ради від претензій на Крим, закріплена у III Універсалі. За цим документом, Крим не було включено до території Української Республіки. Питання щодо Таврійської губернії, до складу якої входив і Крим, розглядалося 31 жовтня на засідання сьомої сесії Центральної Ради. У постанові, прийнятій на цьому засіданні, зазначалося, що влада Генерального Секретаріату поширюється на всі “відмежовані землі України, де більшість людності є українською”. В тому числі мова йшла про Херсонщину, Катеринославщину та материкову Таврію [21.-С.379]. Кримські татари могли сприйняти це рішення як пропозицію будувати на острові власну державу.

Вперше ідея створення кримськотатарської держави була сформульована ще влітку 1917 р. Створена у липні 1917 р. “Міллї фірка” (в перекладі – національна партія) в своїй програмі передбачала “створення в Криму дійсно народної республіки...” [3.-С.81]. В літературі наводиться інформація про випадок, який посилив національні прагнення кримських татар і змусив їх уже в липні 1917 р. всерйоз замислитися над створенням незалежної кримськотатарської держави. Мова йде про візит у липні 1917 р. керівників кримськотатарського національного руху Д. Сейдамета і А. Озенбашлі до Києва, де вони зустрічалися з лідерами Центральної Ради. В одному з службових приміщень ЦР увагу кримських делегатів привернула до себе етнографічна карта України. Татарські представники привезли цю карту до Криму і пред’явили її своїм товаришам по Мусульманському виконавчому комітету (орган, обраний на з’їзді кримськотатарського народу влітку 1917 р.). Мова, напевне, йшла про оглядову карту В. Геріновича, яка грішила неточностями. На цій карті центральна та північна частина Кримського півострова на північ від лінії Феодосія – Євпаторія була позначена як територія з переважно українським населенням, що, безумовно, не відповідало тодішній ситуації. Карта справила на членів Мусульманського виконавчого комітету таке сильне враження, що її обговорення тривало цілу ніч. Саме інцидент з картою, за свідченням одного з провідників комітету Д. Сейдамета, був одним із чинників радикалізації вимог татар, бо в такому трактуванні етнографічного складу кримського населення татари вбачали, хоча й у невизначеній перспективі, можливі претензії новоукраїнської держави, яка формувалася, на землі, населені корінним населенням півострова [17.-С.101].

Радикалізація кримськотатарського національно-визвольного руху в умовах, коли в Петрограді прийшли до влади більшовики, а Центральна Рада оголосила Українську Народну Республіку, привела до того, що на скликаних “Мілллі фіркою” Курултаї – кримськотатарських установчих зборах, що відбулися у грудні 1917 р. у Бахчисараї, було обрано кримськотатарський національний уряд – Директорію з 5-и членів на чолі з Челебієвим. Один із лідерів кримськотатарського руху Д. Сейдамет, у недавньому минулому – соціаліст-федераліст, прихильник федеративного устрою Російської держави, став директором департаменту з зовнішніх і військових справ. По суті, в Криму була проголошена кримсько-татарська держава. Однак, проіснувала вона недовго. У другій половині грудня 1917 р. – січні 1918 р. влада на півострові перейшла до більшовиків. Створена більшовиками Республіка Таврида проіснувала ледь більше місяця.

Після повернення до Києва Центральна Рада змінила свій погляд на державно-правовий статус Криму, плануючи його включення до складу незалежної України. Керівництво Центральної Ради намагалося виправити помилку своїх дипломатів на Брестських мирних переговорах, коли ті відмовилися порушувати кримське питання [3.-С.82-83]. Витісняючи більшовицькі загони з території України, український корпус П. Болбачана перейшов Перекоп і заглибився в Крим. Наприкінці квітня 1918 р. українські війська майже повністю оволоділи півостровом.

Таким чином, Крим міг бути включеним до складу України, причому навіть без допомоги німецьких військ. Але це не входило в плани німецької сторони і її воєнних союзників, зокрема, Туреччини. Німецьке командування наказало українським підрозділам залишити Крим.

У цей час кримськотатарське керівництво розгорнуло активну діяльність з налагодження безпосередніх відносин із Стамбулом і в перспективі створення на півострові незалежної держави. Особливо активно в цьому напрямку діяв Д. Сейдамет, який на початку травня перебував у Стамбулі. Турки охоче йшли назустріч. Туреччина ще з початку Першої світової війни мріяла про відновлення свого контролю над Кримом. Ще наприкінці 1917 р., напередодні підписання мирного договору між Україною та Центральними державами на переговорах у Брест-Литовську турецькі представники запропонували українській делегації підтримати Україну в справі визнання її прав на Холмщину, якщо Україна визнає Крим як незалежну мусульманську державу. Проте цю пропозицію було відхилено.

Туреччина навіть запропонувала союзникам план залучення до кримської операції з метою ліквідації там більшовицького уряду свого військового контингенту. Було очевидно, що вона прагне до контролю над Кримом, використавши в своїх інтересах кримськотатарський національний рух. Начальник турецького Генерального штабу генерал фон Зект 19 квітня 1918 р. інформував німецьке головнокомандування: “Політичним бажанням Туреччини... є побудова самостійного мусульманського державного утворення в Криму” [17.-С.108].

Початкова реакція Німеччини на цю турецьку альтернативу була позитивною, але наприкінці квітня змінилася на протилежну. Німецький посол у Стамбулі довів до відома турецького керівництва позицію свого уряду, що “відправка турецьких військ у Крим є непотрібною і небажаною” [17.-С.107]. Нагадаємо, що на цей час Кримська група П. Болбачана зайняла майже весь Кримський півострів і наближалася до Севастополя. З усього видно, що успішний український рейд у Крим був важливим фактором, який перекреслив плани Туреччини висадити свій десант на півострові і, по суті, взяти її під свій контроль.

Але був і інший фактор. Це позиція Німеччини, яка сама прагнула контролювати Крим і, зокрема, захопити Чорноморський військовий флот колишньої Російської імперії. Однак на Чорноморський флот, крім Туреччини, претендувала також Німеччина, Австро-Угорщина, радянська Росія та представники “Білого руху”.

Закулісні переговори щодо Криму стурбували українських дипломатів. 24 квітня 1918 р. представник Української Центральної Ради в Туреччині М. Левитський на аудієнції у Великого візира Енвер-паші озвучив ставлення Української Центральної Ради до кримського питання. Він зауважив, що “нами ні разу не порушувалося питання про повну незалежність і самостійність Криму. ...Наш уряд дивиться на Крим як на частину УНР... Про федерацію немає тут і мови, оскільки мусульмани не складають компактної маси... тут може йти мова лише про національні свободи. Це питання у найближчому часі буде вирішено в порозумінні з Національним Кримським Совітом, який збереться після очищення Криму від більшовиків”. Важливо, що візир у відповідь підтвердив відсутність у Туреччини політичного інтересу в незалежній мусульманській кримськотатарській державі, наголосив на тому, що його уряд “не думав і не думає” про приєднання Криму до Туреччини чи встановлення над ним протекторату. Міністр закордонних справ Туреччини Ніссімі-Бей з огляду на те, що кримські татари не становлять більшості населення Кримського півострова, заявив, що не варто й порушувати питання про створення мусульманської держави. Але, напевне, у Стамбулі говорили одне, а думали інше.

М. Левитський з турецької столиці у конфіденційному листі до міністра закордонних справ від 30 квітня 1918 р. писав: “У турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом”. У військових колах навіть багато балакали про експедицію на Крим, аби “зайняти Крим під виглядом допомоги проти більшовиків, щоб потім, залишившись, провести необхідне самовизначення мусульман” [3.-С.84]. Слід зазначити, що і в політичних турецьких колах розглядалися різні проекти державного майбутнього Криму – від відновлення ханату до приєднання до Туреччини. У всіх варіантах мова йшла про претензії Стамбула на провідну роль в Криму.

Уряд Гетьмана П. Скоропадського, що прийшов до влади наприкінці квітня 1918 р., з огляду на низку причин стратегічного, політичного, економічного характеру, поставив своєю

метою включити Крим до складу Української Держави. Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав: “Ми не могли зректися Криму з цілого ряду дуже важливих причин: політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь П’ємонт для майбутньої єдиної – неділимої Росії, стратегічних – не маючи можливості залишати у чужих руках Севастополь як базу українського флоту та ключ до панування на Чорному морі; нарешті були причини чисто етнографічні – високий процент українського населення в Криму. Вже не згадую про тісні економічні взаємини Криму з Україною, без продуктів якої він не міг жити” [6.-С.300].

На засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. було ухвалене рішення такого змісту: “Визнати кордонами первісно намічений на карті представником військового міністерства кордон, що відповідає етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України” [22.-С.70].

Кримський півострів був природним продовженням території України, і без нього Українська Держава була б відтята від Чорного моря. На це звернув увагу німецького уряду у своїй ноті від 10 травня 1918 р., направлений німецькому послу в Києві барону А. Мумму П. Скоропадський. “Особливе значення для відродження України полягає у справі установаження її кордонів, *особливо південного*, і таким чином, у володінні Кримом, – писав він. – ...Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несиленною... Відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави і для Німеччини є бажаною”. Для посилення своєї аргументації Гетьман навіть вдався до свідомої фальсифікації статистики, зазначивши, що “було б з етнографічного боку невиправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення” [7.-С.146]. У своїх “Споминах”, обґрунтовуючи свою політику щодо “Криму”, П. Скоропадський писав: “... Україна ... не може жити, не володіючи Кримом., це буде якийсь тулуб без ніг” [5.-С.262].

Отже, вже з травня 1918 р. уряд П. Скоропадського намагався добитися входження Криму до складу Української держави. Міністерство внутрішніх справ Української Держави навіть призначило до Криму повітових старост. 16 травня 1918 р. у МЗС відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Результат обговорення його був озвучений Д. Дорошенком у листі від 30 травня 1918 р. до фон Мумма: “Економічно, політично й етнографічно Крим тісно зв’язаний з життям населення України. Правда, коли проголошено третій Універсал УНР, там зазначалося, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш усього Універсал взагалі зазначав тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднуються пізніше.

Так само думали й щодо Криму... Уряд України вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено в склад Української Держави... Стоячи на принципі самовизначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних правах” [3.-С.86].

Для поширення проукраїнських настроїв у Криму МЗС Української Держави видавало кошти на підтримку трьох газет, які пропагували ідею приєднання Криму до України. Одну з цих газет редагував Євген Ганейзер, російсько-український письменник, через якого в Крим передавали гроші на фінансування української преси. Через канали МЗС субсидувалися українські громади в Криму, зокрема, спеціально заснований “Комітет Степової України” [7.-С.147]. Павло Скоропадський у своїх “Спогадах” цю українську агітацію називав “досить наївною”: “Якісь молоді люди в українських костюмах в Ялті і навколишніх містечках переконували публіку зробитися українцями. Це не мало, звичайно, успіху, але нікому й не шкодило” [5.-С.262].

А в цей час в Криму вирішувалося питання про владу. 10 травня 1918 р. німці дозволили скликання Курултаю, який 18 травня обрав прем’єром кримськотатарського уряду Д. Сейдамета. В свою чергу німецьке командування поставило перед ним завдання створення загальнокримського кабінету на міжнаціональній основі. Д. Сейдамету – переконаному

прибічнику відновлення кримськотатарської держави узгодити інтереси протилежних політичних сил півострова виявилось не під силу.

Після цього для управління півостровом було створено крайовий уряд на чолі з вихідцем з литовських татар генералом С. Сулькевичем. До його складу увійшли колишні урядовці царської Росії октябристсько-кадетської орієнтації, що і визначило політику нового кримського уряду. Українська меншина в уряді не була представлена. Єдиним кримським татариним, якого включили до початкового складу уряду і який справляв досить сильний вплив на С. Сулькевича, був міністр закордонних справ Д. Сейдамет.

Уряд С. Сулькевича відновив на півострові дію всіх законів Російської імперії. Щодо Української Держави всі кримські владні угруповання займали досить яскраво-недоброзичливу позицію. Одним з перших розпоряджень Сулькевича була заборона вступати в будь-які відносини з українським урядом, “а в разі отримання вимог від уряду України такі не виконувати” [3.-С.87]. Після цього повітові старости, призначені МВС Української Держави, змушені були повернутися до Києва. Як згадував Д. Дорошенко, “уряд генерала Сулькевича з свого боку почав боротися з “українською пропагандою”, почав переслідувати українофільські газети, потім відмовився приймати офіційні телеграми й папери українською мовою” [6.-С.301]. Цей уряд був єдиний у своєму негативному ставленні до зближення з Україною, хоча на майбутню перспективу півострова у його членів були різні погляди. Більшість вважала Крим інтегрованою частиною російської держави, яка живе самостійним життям до відновлення “єдиної і неділимої” Росії. Сейдамет (а почасти і Сулькевич) були прибічниками незалежної кримськотатарської держави під егідою Туреччини.

Спроби Української Держави дипломатичними засобами вирішити питання Криму не мали відчутного успіху. Німеччина не змінювала своєї орієнтації на уряд С. Сулькевича. Одночасно в Криму продовжували наростати ворожі по відношенню до України настрої. У татарських колах вони стимулювалися позицією Туреччини і, частково, Німеччини. Д. Сейдамет після своєї поїздки до Стамбула на засіданні Курултаю 18 травня заявив: “Чи можемо ми умовчати про наші священні ідеали сьогодні, коли не тільки ніхто не виступає проти самостійності Криму, але і як обіцяв наш високий гість, командуючий німецьких військ в Криму, генерал Кош, нам буде здійснена допомога в нашій зовнішній політиці та організації внутрішнього управління”. Пізніше лідери Курултаю Д. Сейдамет, А. Хільмі, А. Айвазов відправили листа німецькому кайзеру, в якому виклали своє бачення майбутнього півострова: “Перетворення Криму в незалежне кримське ханство, спираючись на німецьку та турецьку політику; досягнення визнання незалежного кримського ханства Німеччиною та її союзниками...” [23.-С.55; 24.-Ф.71.-Оп.35.-Спр.993.-Арк.56]. Однак у самому Курултаю не всі сили підтримували цю ідею. Так, ліва фракція на чолі з А. Боданинським, дізнавшись про існування листа, заявила протест, вийшла зі складу парламенту і перейшла у табір комуністів.

Не відчуваючи підтримки Німеччини, уряд П. Скоропадського спробував поставити проблему Криму на українсько-російських мирних переговорах. Українська сторона пропонувала провести на півострові референдум з питання належності Криму. Проте російські радянські дипломати не погодились на українську пропозицію, вважаючи Крим своєю споконвічною територією. Українська дипломатія, заперечуючи державницькі права більшовицької Росії на Крим, спиралася на російську заяву від 25 травня 1918 р., у якій зазначалося, що під юрисдикцію уряду РСФРР підпадають лише ті території, на яких діє влада робітничо-селянських рад. Виходячи з цього положення, українська сторона вважала, що з виокремленням Кримського півострова в самостійну державну одиницю з нерадянською формою влади всі підстави для переговорів України з Росією щодо Криму втратили сенс [22.-С.71].

Вкотре делегація кримськотатарського парламенту звернулася до уряду Туреччини 20 червня 1918 р., цього разу з нотою протесту проти спроб Києва встановити контроль над Кримом. Міністр іноземних справ Криму Д. Сейдамет наполягав на відправленні в Стамбул посланника Криму, який мав репрезентувати там уряд півострова. Таким чином, міністр

іноземних справ уряду Сулькевича намагався залучити до розв'язання кримської проблеми Туреччину.

Тим часом у Криму Д. Сейдамет з відома С. Сулькевича продовжував готувати ґрунт для створення на півострові незалежної кримськотатарської держави, причому її кордони планувалося просунути далеко за Перекоп. . За одним з варіантів, до цієї держави навіть планувалося приєднати Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти. Так, на початку липня 1918 р. сімферопольський повітовий староста попереджував своє керівництво про те, що йому з достовірного джерела відомо про татарсько-німецькі переговори щодо приєднання до Криму трьох північних повітів губернії, заселених майже повністю українцями [3.-С.87].

Звичайно, Туреччина не була проти відрядження до Стамбула посланника Криму: у своїй кримській політиці навесні-влітку 1918 р. вона послідовно підтримувала ідею створення в Криму мусульманської держави. Але цього було мало. Вирішальне слово повинен був сказати Берлін. Наприкінці липня кримський уряд відряджає офіційну урядову делегацію у складі міністра іноземних справ Д. Сейдамета й міністра фінансів графа Татищева до Берліна. Вона мала на меті добитися від німецького уряду визнання незалежності Криму від України, а також позики і встановлення безпосередніх торговельних відносин. Таємно німецькому урядові була також передана доповідна записка Кримськотатарської національної директорії з проектом створення самостійного Кримського ханства під протекторатом Німеччини й Туреччини [22.-С.71].

За цих умов український уряд пішов на рішучі кроки, оголосивши у середині серпня економічну блокаду Криму. Було припинено залізничний і морський рух і торгівлю. Миттєво економічна ситуація в Криму значно погіршилася. Турецький уряд спробував врятувати кримських сепаратистів. Турецький лідер Талат-паша під час свого візиту до Берліна у вересні 1918 р. ультимативно вимагав від Берліна визнати незалежність Криму, погрожуючи навіть відмовитися від союзу з Німеччиною. Занепокоєна активізацією кримської дипломатії в Берліні Москва вдається до ноти протесту урядові Німеччини, наполягаючи на своїх правах на Крим. Проте турецький демарш не справив на німецький уряд очікуваного враження [17.-С.112]. Німці, які з великим небажанням відмовилися від створення на Півдні України власного державного анклаву, не хотіли дозволити це Туреччині.

Загальна ситуація змусила кримський уряд змінити свою позицію. У середині вересня 1918 р. до Києва прибула кримська делегація на чолі з міністром юстиції Б. Ахматовичем. До неї входили також міністр освіти М. Чариков (колишній російський посол у Стамбулі), міністр шляхів сполучення Л. Фріман, міністр постачання В. Домброво, міністр фінансів Д. Нікіфоров. Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, І. Кістяківський, А. Ржепецький і О. Рогоза. Від німецького командування був принц Рейс.

У ході дипломатичних переговорів з урядом Криму планувалося розробити умови угоди про входження Криму на автономних засадах до складу України. Однак, як засвідчив хід переговорів, кримська делегація мала на меті лише поновити економічні зв'язки з Україною, не вирішуючи питання про територіальну належність Криму. У зв'язку з цим українська сторона відмовилась від подальших переговорів, заявивши про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю всього населення півострова, зажадавши прибуття представників основних національних груп. Д. Дорошенко був переконаний, що "не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною" [7.-С.147].

Через тиждень до Києва приїхали лідери німецьких колоністів Т. Рапп і А. Нефф та кримських татар – Ю. Везіров і А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було проголошено українську Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. У першому пункті цього документа зазначалося, що "Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю..." [2.-С.34]. До компетенції українського уряду передавалась зовнішня та митна політика, керівництво армією і флотом. Спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Крим зберігав свій уряд, народні збори з правом розробляти місцеве законодавство, власний бюджет, адміністрацію та військо.